अर्कमूला। ईशुरमूल इति भाषा। इति शब्द-चन्द्रिका॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"अर्कपत्रा सुनन्दा स्यादर्कमूला विषापहा॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
सर्पकङ्कालिका। इति रत्नमाला॥
विषाभावा, स्त्री, (विषस्याभावो यत्र सा।) निर्व्विषा। इति राजनिर्घण्टः॥
विषायुधः, पुं, (विषमेवायुधं यस्य।) सर्पः। इति शब्दरत्नावली॥ विषयुक्तास्त्रे, त्रि॥
विषारः, पुं, (विशेषेण अलतीति। अल+अच्। तस्य रत्वम्।) सर्पः। इति शब्दचन्द्रिका॥
विषारातिः, पुं, (विषस्यारातिः नाशकः।) लक्ष्मधन्वन्तरकः। इति राजनिर्घण्टः॥
विषारिः, पुं, (विषस्यारिः।) महाचक्षुश्चाकः। इतकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विषनाशकमात्रे, त्रि॥)
विषास्यः, पुं, (विषमास्ये यस्य।) सर्पः। इति शब्दरत्नावली॥ विषयुक्तमुखे, त्रि॥
विषास्या, स्त्री, भल्लातकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (भल्लातकशब्देऽस्या विषयो विज्ञेयः॥)
विषु, य, साम्यम्। इति विषुवच्छब्दटीकायां भरतः॥ नानारूपम्। इति रामाश्रमः॥
विषुणः, पुं, (विषु साम्यमस्त्यस्येति। "लोमादीति।" ५।२।१००। इति नः। पश्चात् यत्वम्।) विषुवम्। यथा। "विषु नानारूपं गमनं विश्वक् तदस्यास्तीति विग्रहे अगित्युत्तरपदलोपश्चान्तसन्धेरिति पामादि सूत्रेण नः यत्वम्।" इत्यमरटीकायां रामाश्रमः॥ (नानारूपम्। यथा, ऋग्वेदे। ३। ५४। ८।
"चरत्पतङ्गे विषुणं विजातम्॥"
"विषुणं विश्वक् नानारूपम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ सर्व्वगः। यथा, ऋग्वेदे। ८।२९।१।
"नभुरेको विषुणः।"
"विषुणः विश्वगञ्चनः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ विप्रकीर्णः। यथा, ऋग्वेदे। ५। १२। ५।
"सखायस्ते विषुणा अग्न एते।"
"विषुणाः विप्रकीर्णाः सर्व्वत्राप्ताः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ पराङ्मुखः। यथा, ऋग्वेदे। ५। ३४। ६।
"वित्वक्षणः सन्दृतौ चक्रमासनो-
ऽसुन्वतो विषुणः सुन्वतो वृधः।"
"विषुणः पराङ्मुखः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)
विषुणं, क्ली, विषुवम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
विषुवं, क्ली, समरात्रिन्दिवकालः। तत्पर्य्यायः। विषुवत् २। इत्यमरः॥ विषुपम् ३ विश्वक् ४ विश्वक् ५। इति शब्दरत्नावली॥ विषुणः ६। इति रामाश्रमः॥ विषुवः ७। इति मुकुटः॥ तत्तु मेषतुलयोः संक्रान्तौ। यथा,—
"मृगकर्कटसंक्रान्तौ द्वे तूदग्दक्षिणायने।
विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापरः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥*॥
ते तु महाविषुवलघुविषुवनामभ्यां क्रमेण ख्याते। यथा,—
"विषुवाभ्यां वत्सरः स्यादिति शब्दविदां मतम्।
महाविषुवमाख्यातं ज्ञातिभिश्चैत्रचिह्नितम्।
तथा स्याच्छलविषुवं क्रमादाश्विनचिह्नितम्॥"
इति शब्दरत्नावली॥*॥
विषुवारम्भकालो यथा,—
"मृगसंक्रान्तितः पूर्व्वं पश्चात् तारा दिनान्तरे।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु।
षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भं क्रमात्॥
युगक्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यानं रवेर्ध्रुवम्।
कर्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम्॥
अयनाग्रक्रमेणैव विषुवारम्भं तथा।
रविसंक्रान्तितो मेषतुलयोरभितः पुनः॥
विषुवं मीनकन्यार्द्धे त्र्येकाक्षीन्द्रशकाब्दके।
दिनमानाय मीनार्द्धाच्चैवार्द्धे पालिकं शतम्॥
ततो वृषार्द्धपर्य्यन्तमशीतिः पलभाजिनी।
मिथुनार्द्धे चतुस्त्रिंशत्पलानां वर्द्धते क्रमात्॥
कर्कटार्द्धेन्तु षट्त्रिंशत् सिंहार्द्धेन्तु द्वयशीतकम्।
कन्यार्द्धेन्तु द्विनवतिः क्रमात् जुष्यति वासरे॥
कन्यार्द्धान्नवनीमानं बोध्यं पूर्व्वक्रमेण हि।
दिने दिने भागहारान्मानं बोध्यं दिवानिशोः॥
एकमानं दण्डषष्ट्या त्वक्रान्त्यमानविजयः।
षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात् षोडशांशके।
पुनस्त्रिवत्सरांस्त्रिवत् एवं सप्तदशादिके॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥*॥
अन्यच्च
"मेषसंक्रमतः पूर्व्वं पश्चात्तारा दिनान्तरे।
प्रातिलोम्यानुलोम्येन विषुवारम्भं भवेत्॥
त्रयोदशदिने सौरे चैत्रे नक्षत्रतिथौ शुक्ले।
विषुवारम्भं तत्र समं मानं दिवानिशोः॥
ततः प्रतिदिनं वेला सपादत्रिपलात्मिका।
वर्द्धते मेषविंशांशपर्य्यन्तं स्थूलमार्गतः॥
तथा त्र्यंशान्तपर्य्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका।
ताडगाषाढ़पर्य्यन्तं पलैकप्रमिता मता॥
ततः कर्कटविंशांशपर्य्यन्तं प्रत्यहं क्रमात्।
सपादपलमानेन वेला जुष्यति निश्चितम्॥
ताडगभाद्रान्तपर्य्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका।
ताडगाश्विनशेषान्तं हरनेत्रपलात्मिका॥
दिवामानं दण्डषष्ट्यक्ता रात्रेः प्रमाणकम्।
वैशाखादौ दिवामानं रात्रिमानं तुलादिषु॥
षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात् द्वादशांशके।
पुनस्त्रिवत्सरांस्त्रिवत् तत एकादशादिके॥"
इति चतुस्त्रयसुक्तावली॥
विषुवत्, क्ली, विषुवम्। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। ३। १६६। १२१।
"भवति सहस्रगुणं दिनस्य राज्ञो-
र्विषुवति चाक्षयमश्नुते फलम्॥"
वाचकः। यथा, ऋग्वेदे। १। ८४। १०।
"खादोरित्याविषूवतो मध्वः पिबन्ति गौर्य्यः॥"
"विषुवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्व्वेषु यज्ञेषु वाजिषुक्तस्य * * * विषुवत् वाजी अस्मा-दौणादिकः कुप्रत्ययः। ततो मतुप् ङस्ङङ्-भ्यामतुविति मतुप उदात्तत्वम्। अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः यत्वेन मतोर्व्वत्वम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)
विषौषधी, स्त्री, (विषस्यौषधी।) नागदन्ती। इति रत्नमाला॥
विष्कम्भः, पुं, सप्तविंशतियोगान्तर्गतप्रथमयोगः। सुभकर्म्मणि तस्य पञ्च दण्डास्त्याज्याः। यथा,—
"त्यजादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाड़िकाः।
गण्डव्याघातयोः षट् च नव वज्रव्यतीपयोः।
वैधृतिव्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्ज्जयेत्॥"
इति चतुस्त्रयसुक्तावली॥*॥
तत्र जातफलम्।
"विष्कम्भयोगो यदि जन्मकाले
कार्य्ये खतन्त्रो मनुजस्तदानीम्।
सुहृत्कलत्रात्मजसौख्यसूयं
गृहस्य निर्म्माणविधौ समर्थः॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥*॥
विस्तारः। (यथा, वृहत्संहितायाम्। ५३।२४।
"उच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्यो द्वारस्यार्द्धेन विष्कम्भः॥")
प्रतिबन्धः। रूपकाङ्गप्रभेदः। योगिनां बन्धभेदः। इति मेदिनी। मे, १६॥ वृक्षः। इत्यजयः॥ अर्गला। इति भरतः॥
विष्कम्भी, [न्] पुं, (विष्कम्भाति रुणद्धीति। वि+ष्कम्भ+णिनिः।) अर्गला। यथा। "तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना। इत्यमरोक्तौ कपाटधारणकाष्ठं अर्गलं हुड़्कादक्ष इति ख्यातम्। तत् कपाटं विष्कम्भाति रुणद्धि इति यद्वादिलाञ्छिन् तद्विष्कम्भी मूर्द्धन्यवत् स्वार्थकथनमेतत् विष्कम्भीति नाम च इत्येके। तद्विष्कम्भोऽर्गलमिति मूलपाठः। विष्कम्भो बन्धनिमित्तदण्डः। इति भट्टः। इति मुकुटः॥
'विष्कम्भो योगभेदे स्यात् विस्तारप्रतिबन्धयोः।
कपाटाङ्गप्रभेदे च।' इति मेदिनीदर्शनात् विष्कम्भ इति पाठः।" इति तट्टीकायां भरतः॥
विष्कलः, पुं, (विषं विष्टां कलयति भक्षयतीति। कल+अच्।) धान्यशूकरः। इति राजनिर्घण्टः॥
विष्किरः, पुं, (विकिरतीति। वि+कृ शु विक्षेपे+इगुपधेति कः। "विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा।" ६। १। १५०। इति सुट्। परिनिविभ्य इति यत्वम्।) पक्षी। इत्यमरः॥ विष्किराश्चित्तिरिमयूरकुक्कुटादयः।
"लावाद्या वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला क्रमाः।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता वृषाः॥"
इति राजवल्लभः॥*॥
अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च।
"वर्त्तकालाविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः।
कलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः॥
विकीर्य्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः।
कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतित्तिराः॥"
कलिङ्ग गवचेया इति लोके।